

Зміст

Передмова	9
Розділ 1. Походження трипільської культури. Люди Трипілля	11
Розділ 2. Тисячолітня кутя. Землеробство й здобування їжі	38
Розділ 3. Таємниця керамічних санчат. Транспорт трипільців	58
Розділ 4. Спочатку була глина. Трипільська кераміка	80
Розділ 5. Тіні трипільської моди. Ткацтво. Одяг і взуття трипільців	114
Розділ 6. Рогата хата. Будівельні особливості трипільців	138
Розділ 7. Побиття горшків. Сакральні предмети й ритуали трипільців	161
Розділ 8. Трипільські мегапоселення. Історія досліджень	195
Післямова	232
Рекомендована література	236
Примітки	238

Передмова

Трипільська культура увірвалася в науковий світ понад сто тридцять років тому, але й досі не стала частиною нашої популярної історії. Ми дивимося фільми про запорозьких козаків, цікавимося тим, скількох дочок і куди видав заміж із Києва князь Ярослав, захоплюємося пречудовою скіфською пектораллю, але про Трипілля знаємо хіба що воно колись-таки було.

Трипільський світ, що розтягнувся на добрих дві тисячі років, на жаль, досі залишається в шорах сухих наукових текстів або міфологізованих соціальних мереж. Так, це мідно-кам'яна доба, світанок землеробських культур, переддень сучасної цивілізації з її містами, державами, воїнами й монументальною архітектурою. Саме тоді людство, яке жило примітивно і незмінно протягом сотень тисячоліть, вийшло на межу, після якої почався його карколомний рух до сучасного світу. Станься щось тоді інакше — і ми були б іншими.

Змінилося шість поколінь археологів-трипіллезнавців, а ми маємо лише кілька яскравих науково-популярних видань і жодного художнього фільму про людей кам'яної

доби, які сім тисяч років тому на наших землях запустили аграрну справу, плавили метал, будували найбільші в тогочасному світі поселення й були східним форпостом Старої Європи. Вони жили на межі світів та епох.

Так сталося, що більша частина мого життя, включно з дитинством, минула в селі, поруч якого під незначним шаром чорнозему лежать залишки найбільшого трипільського поселення. Це місце хвилювало мене завжди, і, можливо, саме воно зумовило те, що я в «трипільській темі» уже понад тридцять років і більше двадцяти з них очолюю Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура». Не лише романтика розкопок змусила мене посунути інші справи й захопитися трипільцями настільки, що, здається, міг би розмовляти з ними, якби десь їх зустрів. До цього спонукали й друзі, поважні корифеї-археологи, робочий обов'язок і придумана колись місія — зробити так, щоб про трипільців знало якнайбільше людей. Із цією метою на базі гігантських поселень створено заповідник, а в селі Легедзине — музей. Він щороку поповнюється знахідками Трипільської та Дністровської експедицій Інституту археології НАН України. Ще трохи — і його науковий фонд сягне 100 000 одиниць. На сьогодні музейна експозиція представлена найповнішою в Україні тематичною колекцією: під склом стоять унікальні артефакти, а на вулиці — відтворені в натуральний розмір трипільські житла.

Щодня відвідувачі музею з далеких і близьких міст ставлять нам десятки запитань про той час: коли з'явилися трипільці, як жили, що їли, як одягалися, хто вони для нас... Зацікавлення відвідувачів і визначили структуру цього науково-популярного видання, мета якого — зробити трипільську культуру зрозумілішою і ближчою для вас.

Розділ 1

Походження трипільської культури. Люди Трипілля

Голова антропоморфної статуетки, поселення Тальянки (початок IV тисячоліття до н. е.)

Останнє народження світу

Трипільці... Як вони називали себе, щоб виділятися серед інших племен? Ми про це не дізнаємося ніколи. Хіба хтось колись вигадася машину часу й дістане з минулого купу інформації про цей наш загадковий народ. Наш?.. Попри наукові чи антинаукові дискусії «хто, де, звідки й куди», трипільці жили на землях України впродовж двох тисячоліть і тому не можуть бути нам чужими. Проте без згадування доісторичного світового контексту й загальних тенденцій становлення людської цивілізації говорити про Трипілля складно. Тож археологічні джерела і безмежна фантазія нам у поміч.

Історія людства, за даними сучасної науки, нараховує не менше 2,5 мільйона років. Це багато? Та ніби й немало... У всякому разі більше, ніж кілька тисяч років, про які говорять основні світові релігії. Великий популяризатор науки Білл Брайсон запропонував цікаве порівняння: якщо час існування планети Земля (4,5 мільярда років) ущільнити у 24 години й «перемотати» та переглянути її минуле умовно з опівночі, то життя (найпростіші одноклітинні організми) зародиться о четвертій ранку, перші наземні тварини — десь о десятій вечора і лише за одну хвилину й 17 секунд до завершення доби з'явиться людина. Далі просто й самим порахувати, що з цієї «однієї хвилини» лише кілька «секунд» люди живуть осіло в будинках, обробляють поля, мають домашніх тварин і взагалі стають людьми в очах якогось умовного глядача цього 24-годинного пізнавального кіно. Тим цікавіша саме ця найпізніша «секунда», яку спровокували великі кліматичні зміни, пов'язані з останнім потеплінням, що відбулося приблизно 12 000 років тому. То був один з багатьох циклів похолодань-потеплень, які чергувалися

з різною періодичністю впродовж другої половини життя нашої планети і формували її клімат.

Сліди існування найдавнішого виду людини (*Homo habilis*, або «людина уміла») — фрагменти кісток, черепів, примітивних кам'яних знарядь праці — знайдені на території Південно-Східної та Південної Африки. Їхній вік становить приблизно 2,4 мільйона років. Саме цю «умілу людину» вважають предком наступних видів людей, включно аж до нашого (*Homo sapiens*, або «людина розумна»), рештки якого теж уперше знаходять на території Східної Африки. Їм десь 230 000 років.

Головною відмінністю давніх людей від їхніх людиноподібних родичів було вміння виготовляти знаряддя праці. Приблизно 40 000 років тому наш «розумний» вид потрапив у Європу (тут їх виділяють як кроманьйонців), де, крім холодного прильодовикового клімату, зустрів далеких родичів неандертальців — давніший вид людей, який мав євразійську «прописку» вже впродовж 200 000 років. Назви походять від місць знахідок решток цих видів (долина Неандерталь, печера Кро-Маньйон). Подальша доля тих давніх «корінних європейців» не дуже зрозуміла, але за 12 000 років вони зникають. Певне, до цього доклали рук кроманьйонці. Але вважається, що міжвидове схрещування між ними таки було. Принаймні в геномі сучасних європейців у середньому присутні 2–2,7 % неандертальських генів, а в корінних народів Африки, які так і не покинули свого материка, такі гени мінімальні або відсутні. Саме ось ці кроманьйонці й жили в Європі останні тисячоліття льодовикового періоду і побачили його фінал.

Танення льодовиків (вони покривали північ Європи шаром завтовшки майже в кілометр), перетворення тундри на зони лісів і лісостепів, відхід звичних для

холодного клімату тварин на Північ і поява південного звіра, невеликого та прудкого — усе це змусило місцевих людей шукати нових способів полювання. Їх рятують луки зі стрілами, дротики, сільця, гарпуни, гачки, нові типи кремінної складної зброї з мікролітів (невеликі за розміром кам'яні пластини в декілька сантиметрів). Міняється форма полювання: якщо раніше на великих стадних тварин потрібно було виходити гуртом, то тепер мисливство стає індивідуальним. Люди живуть невеликими групами в кілька десятків осіб і ведуть напівкочовий спосіб життя. Цей новий період історії, пов'язаний з початком потепління, науковці вирізняють як мезоліт (середня кам'яна доба), а все, що було раніше, аж до появи людей в Африці, називають палеолітом (давньою кам'яною добою).

У часи значно теплішого за кліматом мезоліту в Європі було не набагато більше людей, ніж у добу палеоліту. Нащадки кроманьйонців — високі, міцної будови мисливці-збирачі, як і їхні предки, мігрували своїми землями в пошуках здобичі та іншої їжі. Одяг мали зі шкіри, хутра, а їхні житла нагадували курені. На одному місці довго не засиджувалися. Тимчасові житла і стоянки, мінімум важливих речей, які можна перенести на собі. Мабуть, мисливці мезоліту, гріючись вечорами біля затишних багать, часто згадували у своїх тягучих піснях часи Довгої Зими, полювання прадідів на велетенських волохатих тварин з довгими носами, смачне м'ясо яких геть не йшло в порівняння з якимись там зайцями.

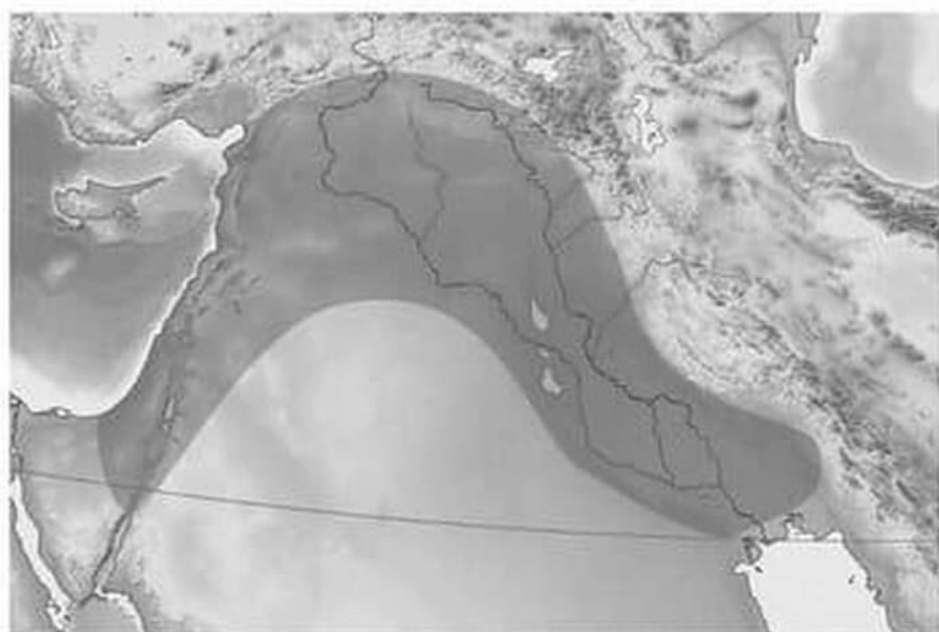
Так тривало, аж поки приблизно 8500 років тому на Балканах не почали з'являтися великі гурти інших людей — менш високих і худорлявих, як порівняти з місцевим посткроманьйонським населенням. Вони будували з дерева й глини довгі житла, мали якісні шліфовані кам'я-

ні інструменти та зброю, обробляли мотиками землю, вирощували й споживали зерно, мали домашніх тварин, полювали, могли носити одяг не лише зі шкіри, а й із тканини. І головне — їх було багато й вони шукали нових земель для життя. Через добрих 30 000 років історія із заселенням Європи мала повторитися... Хто ж вони, ці давні землероби-колонізатори?

Поки європейські мисливці й далі жили в добу мезоліту, удосконалюючи зброю і техніку полювання, людність Східної Анатолії та Близького Сходу (територія Родючого Півмісяця — близькосхідного регіону, який охоплює Левант, Межиріччя) уже впродовж мінімум двох тисяч років до виходу на Балкани відшукала альтернативу мисливству — займатися мотичним землеробством і тваринництвом. Зрозуміло, що полювання ніхто там не покинув, але воно перетворилося на допоміжне джерело здобування їжі.

Камінь залишався основним матеріалом для виготовлення зброї та знарядь праці, проте люди навчилися його шліфувати й свердлити в ньому отвори, відкривши цим набором господарських досягнень нову кам'яну добу (неоліт). З'явилися нові речі з каменю: мотики для обробітку землі, серпи, молотильні дошки, зернотерки тощо.

Як порівняти з попередніми часами, зміни в житті людей відбувалися й поширювалися так швидко, що їх назвали неолітичною революцією. Людина неоліту навряд чи була від цього щасливою: вільний час майже зник, важка фізична робота на полі з мотикою, на будівництвах, досить одноманітна зернова їжа. Але велика перевага була в тому, що зерно можна довгий час зберігати (роками) й воно могло прогодувати значно більшу кількість людей, ніж м'ясо впольованих тварин. До того ж для цього потрібно було в рази менше землі.

Територія Родючого Півмісяця

На території Родючого Півмісяця згодом почався такий собі бебі-бум. Людей там стає дедалі більше, і це штовхає їх на пошуки нових земель, придатних для землеробства. Шляхів розселення було кілька, але один з основних лежав через Анатолію в Європу, і, мабуть, його напрямок також залежав від кліматичних змін. Це був час так званого кліматичного оптимуму (Атлантичний період), коли середньорічні температури в Європі були трохи вищими від теперішніх, а опади — ряснішими, ніж у наш час. Так тривало із VII по середину IV тисячоліття до н. е.

Ранньоземлеробське населення Родючого Півмісяця згодом сформувало характерні зовнішні ознаки, за якими антропологи його виділяють в окремий середземноморський тип: ріст приблизно 160 сантиметрів, тонка кістка, високий лоб, слабка статура, темне волосся, мигдалеподібні очі, більш-менш смаглява шкіра, густий ріст бороди, довгий і вузький ніс із прямою спинкою та доліхокефалія (довгоголовість).

Певне, шлях розселення мешканців Родючого Півмісяця, довгий за відстанню і часом, не обходився без змішування з місцевими людськими групами, і вже в середині VII тисячоліття до н. е. мотики землеробів почали активно вистукувати по землях, які за кілька тисячоліть назвуть Балканами.

Найімовірніше, землеробські мотики колись вистукували й по теперішньому дну Чорного моря. Відомо, що довгий час воно було великим прісноводним озером, сформованим як залишком давнішого великого моря, так і талими водами колишніх льодовиків. Починаючи з другої половини XX століття, вчені висували різноманітні теорії щодо того, як і коли Чорне озеро (інша назва — Евксинське озеро) поєдналось із Середземним морем. Ці гіпотези об'єднані одним терміном — Чорноморський потоп. Найбільш аргументованою та популярною була теорія геологів із Колумбійського університету Вільяма Раяна та Волтера Пітмана, які вважали, що в VI тисячолітті до н. е. внаслідок кількох землетрусів було зруйновано невеликий сухопутний прохід між Середземним морем і Чорним озером. Перепад висот між ними тоді складав 150 метрів, і величезна маса солоної води із Середземномор'я почала швидко наповнювати Чорне озеро. Менше ніж за рік рівень води вирівнявся, затопивши лише в Північному Причорномор'ї площу в 32 000 квадратних кілометрів. Прісноводна органіка озера розклалася, сформувавши нижче сучасних глибин на 120–150 метрів величезну кількість сірководню, у якому практично відсутнє біологічне життя, чим і особливе на сьогодні Чорне море.

Якщо припустити, що ця теорія правильна, то першим землеробам-переселенцям з Анатолії не потрібно було, рухаючись до Європи, форсувати Босфор, бо його ще просто-таки не було й вони мінімум тисячу років до

